

*SVJEDOČANSTVA O SUDBINAMA INTELEKTUALACA
Rad 400, JAZU, Zagreb 1983, 592 str.*

Devetnaesta knjiga razreda za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (urednik Marijan Matković) sadrži sugestivnu memoarsku odnosno dnevničku prozu četvorice autora koji bilježe zbivanja u različitom rasponu od početka stoljeća do kraja drugoga svjetskog rata.¹ To su opsežni memoari istaknutog međuratnog novinara i kulturnopovijesnog publicista Josipa Horvata, pedagoga Zore Ruklić te književnika Ervina Šinka i pjesnika Ljube Wiesnera. Krajnje različiti po sadržaju, strukturi, polazištima i iskazima tim je tekstovima zajedničko svjedočanstvo o sudbinama i lutanjima intelektualaca na ovim prostorima. Jer unatoč naglašenoj subjektivnosti koja i daje onaj osebujan i neponovljiv, sugestivan iskaz autentične čovjekove drame, ta se proza može (i korisno je) čitati i s interesom historičara. Sa tog stanovišta napisan je i ovaj prikaz. Dakako, ima u tim tekstovima različitih istina... Memoari pretpostavljaju iskren govor ali to ne znači objektivnu istinu: pisac može reći samo ono što je moguće da zna kao svjedok i suučesnik a to su iz više razloga ograničeni i determinirani horizonti. Ali i subjektivnost je također dio istine: istine o čovjeku.

I za te memoare, kao i za sve ostale, vrijedi isto pravilo za potvrdu njihove vjerodostojnosti kao historijskog izvora. Valja ispitati sadržaj, motiv autora i njegovu mogućnost spoznavanja istine, valja uspoređivati s podacima druge vrste historijskih izvora. Ali memoari mogu biti (a ovi o kojima je riječ pretežno to jesu) dragocjeni ne samo zbog svjedočenja o događajima, ličnostima, atmosferi i detaljima nedovoljno poznatim, a koji tvore ono što razumijevamo pod pojmom historijske istine, nego, možda, još više zbog toga što u objektiviziranom, znanstvenom pristupu malo je mogućnosti prikazivanja onog što i jest — ili bi trebalo biti — njezin predmet: čovjek, stvaralac i žrtva te povijesti. Ljudska drama patnje, strahovi, predrasude, snovi, ushiti i nade ako ne pripadaju izuzetnoj povijesnoj ličnosti (pa i tada rijetko i nedovoljno) izgubljeni su za historijsku interpretaciju. Izgubljeni su često i onda kada bi trebalo da govore o tim dimenzijama kao kolektivnim. Ako historijska nauka nema instrumen-

¹ Prilično neuobičajeno za naše prilike, svega nekoliko mjeseci nakon te edicije, objavljeno je u Liberovoj nakladi novo, luksuzno izdanje Horvata, *Živjeti u Hrvatskoj, 1900—1941. (Zapisci iz nepovrata, Zagreb 1984, 339 str. + V—X. To je isti slog kao i u prvom izdanju s nešto proširenim predgovorom M. Matkovića i subjektivnim i površnim »Tumačem nekih manje poznatih mena i pojmova« B. Donata.*

tarij ni metodološki organon da ih prikaže, bilo bi korisno da ih pozna je i razumije. Dio tih memoara vrijedan je upravo zato što govori o tim ljudskim dimenzijama a mnogo toga i o negativnim aspektima: o nesnalaženju, zabludama i lutanju u jednom okruţnom vremenu.

Najbliţe je izravnom historijskom interesu kroničarsko kazivanje o svom vremenu u rasponu od gotovo pola stoljeća u autobiografskoj prozi Josipa Horvata (1896—1968). Jedan od najznačajnijih međuratnih novinara, suradnik kulturne i vanjskopolitičke rubrike *Obzora* i *Jutarnjeg lista* čiji je glavni urednik od 1926. do 1941, Horvat je i prevodilac, a u sferi kulturnopovijesne publicistike doseţe sam vrh u nas. Njegove knjige utjecajne potkraj tridesetih godina, na drugi naćin, to jest bitno manje idejno relevantne, prisutne su i danas ali nedostaje kritiĉka studija o autoru koja bi trebalo da ih prati. Njegove su najznaĉajnije knjige: *Politiĉka povijest Hrvatske* (Uvod dr Ferdo ŒiŒić, 1936, *Politiĉka povijest Hrvatske 1918—1929*, 1938, *Supilo*, 1938, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I sv. 1939. i II sv. 1942,² *Stranke kod Hrvata i njihove ideologije*, 1939, *Ante Starĉević*, 1940. Uklonjen iz novinarstva 1941. nije mu se više vraćao ni nakon rata. Tada produbljuje svoja historijska i kulturološka istraţivanja te objavljuje (u zajednici s JakŒom Ravlićem) *Pisma Ljudevitu Gaju*, 1960, zatim *Ljudevit Gaj*, 1960, i potpunije izdanje, 1975, *Povijest novinstva Hrvatske 1771—1979*, 1962, *Hrvatski panoptikum*, 1965. i 1982, *Prvi svjetski rat, panorama zbivanja 1914—1918*, 1967, 1948, I i II, 1973.

Baveći se povijeŒću, Horvat se trajno ograđivao da nije znanstvenik nego samo publicist. Međutim, kao i historičar, i on traga za istinom i sluţi se historijskim izvorima, provjerava ĉinjenice, odvaja bitno od nebitnog. Njegova interpretacija utjeĉe na stvaranje historijske svijesti — a zbog komunikativnosti i više nego znanstvena — pa zbog toga ne moţe biti osloboĉen odgovornosti za nauĉnu istinu. Potrebno je, dakle, imati znanstvenokritiĉku analizu i publicistike, a kad ona znaĉajno djeluje u specifiĉnim društveno-politiĉkim okolnostima — kao Œto je to sluĉaj s Horvatovim knjigama potkraj tridesetih godina — i sama ta publicistika postaje dokument razdoblja te njezin idejni supstrat zahtijeva ispitivanje. S tim konotacijama valjalo bi ĉitati i Horvatove memoare, jer je ta kronika vremena i kronika rasta grada, koji je srediŒte jedne uznemirene nacije, istodobno i koncentrirani izraz autorovih kulturnopovijesnih publicistiĉkih kvalliteta.

Horvatov idejni profil — (i ne samo idejni) zanimljiv je i netipičan za svoju sredinu (barem u nijansama). Graĉanski liberal i mason — Œto tridesetih godina nije bila mnogo raŒirena orijentacija — a uz to svojevrzni radićevac ali bez Radićeve kritike graĉanskog društva, pristalica haesesosvske politike ali izvan njenih politiĉkih kombinatorika, istaknuti obzoraŒ ali bez one politiĉke prevrtljivosti i krajnje relativiziranosti koja je oznaĉavala tu vrstu elitnog intelektualizma... sinteza je priliĉno neuobiĉajena. Graĉansko liberalni nazor bio je utoliko znaĉajniji Œto je djelatan u vrijeme veoma snaţne nacionalistiĉke i klerofaŒistiĉke instrumentalizacije hrvatske povijesti, kada se poricao svaki pozitivan smisao jugoslavenskog zajedniŒtva a Srbe se proglašavalo sudbinskim neprijateljem. Nasuprot mraĉnoj aberaciji desnice, Horvatove doratne knjige, a posebno najpo-

² Iako je II svezak Œtampan u NDH 1942. godine, za pretpostaviti je, da je Tipografija, izdavaĉka kuća novina u kojoj je Horvat proţivio svoj radni vijek, i koja mu je objavljivala i ostale knjige, pa i I svezak *Kulture*... bez posebnih okolnosti nastavila s objavljivanjem drugog dijela.

znatije, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, izraz su građanske nacionalne samosvijesti i tom idejnom obzoru primjerenog istraživanja i interpretacije. Teza o hiljadugodišnjoj zapadnoj kulturi često prenaglašena i politički manipulativna, Horvatovim tumačenjem dobiva drugačije sadržaje utemeljene, prije svega, na materijalnoj podlozi. Danas je, dakako, u interpretaciji temeljnih društvenih procesa zastarjela ali po obuhvatnosti građe još je nenadmašana.

Horvata odlikuje izvanredno čitak stil, živ, gotovo reporterski način detaljnog prikazivanja događaja i situacija, te istančan dar za psihološko nijansiranje likova. Unatoč ponekoj lucidnoj sociološkoj opservaciji — osobito kad govori o hrvatskoj inteligenciji i građanstvu — te finih ali fragmentarnih opisa mentaliteta (što još uvijek nedostaju u našoj historiografiji), unatoč daru za sintetičan sud, u historijskoj interpretaciji Horvat tendira tzv. događajnoj historiji. Koristio se bogatom i raznovrsnom arhivskom građom i štampom ali koju nije upotrebijavao s dovoljno znanstvene akribije: ne navodi historijske izvore a citati su mu ponekad neprecizni. Znanstvenosti Horvat nije ni težio, ali za nju je imao pretpostavke. Dosta je njegovih navoda iz povijesti XIX stoljeća suvremena znanost korigirala dok su sudovi iz XX izraz idejnopoličke orijentacije. Tako je za Horvata Stjepan Radić »socijalni revolucionar« (memoari, 296) koji je zastupao »agrarni socijalizam« (isto, 287) i koji je preobrazio *čjelinu* hrvatskoga društvenog života. Horvat u tom rakursu nije ni primijetio egzistiranje radničkog pokreta a odnos prema radničkoj klasi (koju shvaća eventualno kao sloj), izražavao je sentimentalno kao prema »sirotinji« (često »poštenoj sirotinji«). Temeljnu strukturu i tendencije kretanja društvenih procesa u Jugoslaviji Horvat je također shvaćao u horizontu svojeg (pomalo eklektičkog) građanskog shvaćanja, unutar kojeg nije zanemariva njegova humanistička svijest. Posebne kvalitete — koje se inače daju naslutiti u cijeloj Horvatovoj publicistici — izražene su u galeriji ličnosti iz hrvatskog javnog života, u knjizi »historijsko romaneskni rekonstrukcija« *Hrvatski panoptikum*, koja mu je osigurala mjesto u hrvatskoj književnosti.

Horvatovi memoari nisu po intenciji historiografsko djelo ali s kvalitetama na koje se ukazalo, autentično govore i o povijesnom. Objektivistički odmak nije ni tražio ni postigao, sentimentalnost pa ponekad i blaga ironija vokacije su toga nekoherentnog rukopisa koji ne otkriva da je stvaran u, za autora dramatičnim, okolnostima. Započeti još u toku rata, 1944, prvi dio završen je 1946, a drugi dio napisao je u jednom dahu u nekoliko mjeseci 1947. godine, žureći se da kaže sve bitno (ali ipak u odnosu na zamisao donekle reducirano) jer je, oboljevši, želio preživjeti smrt. Poživjevši još dvadeset godina, dio građe je temeljitije obradio u nekoliko knjiga, najviše u *Povijesti novinstva* i u *Hrvatskom panoptikumu*. Svoj ratni dnevnik (1941—1945) čini se da nije stigao redigirati.

Smisao svojih memoara Horvat je ovako iskazao: »Nijedno lice u ovoj historiji nije izmišljeno, svako nastupa pod svojim pravim imenom. Svaka je situacija donesena vjerno, kako je *doživljena* (kurziv Z. S.), niti je svjesno uljepšana, niti namještena. Čovjek je istodobno i subjekt i objekt historije; historijsko je zbivanje i psihološki proces, ono se odražava u pojedincu kao svjetlo u kapi vode. Pomoći shvatiti taj proces u sitnom hrvatskom sektoru tijekom prve polovice stoljeća jedina je svrha slijedećih stranica« (4).

Horvat je izuzetno diskretan autor jer je u središtu širokog zbivanja samo kao pripovjedač i svjedok a ni u kojem slučaju središnja ličnost, kako se to inače često dešava. Autor je vredniji kao svjedok i kroničar nego kao prosuditelj.

Njegovo je značenje u tome što je prisustvovao, ili se kao novinar neposredno informirao (a u nekim historijskim ekskursima i kao istraživač) o zbivanjima i protagonistima političkog i kulturnog života međuratne Hrvatske, odnosno njenog središta. Nisu svi događaji ni sve ličnosti podjednako značajni za povijest ali bili su nezaobilazni u svom ambijentu. A jer mnogi od njih nisu ni ušli u historiju, i žive još samo u izvorima, posebno štampi, ta velika galerija i psihološki ocrtanih likova pomaže rekonstrukciji vremena. Memoari su po središnjoj temi kronika oblikovanja građanskog intelektualca značajne društvene pozicije. Možda ih se može čitati i kao drugu stranu medalje one kritike koju su o takvom tipu intelektualca dali Radić, Krleža, Cesarec... Ali, dobro je ponoviti, Horvat ne predstavlja dominantan tip hrvatskoga građanskog intelektualca svog vremena, jer ga nadilazi svojim temeljnim liberalnim zasadama.

Tih 336 stranica memoara *Zapisci iz nepovrata* podijeljeno je u dva dijela: nostalgično i intimistički intonirane uspomene iz zagrebačkoga gornjogradskog djetinjstva i đakovanja i rata (1900—1919), *Kronika okradene mladosti* (157 str.) te *Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919—1941*.

Iz mnoštva zanimljivosti prvog dijela koji je cjelovitije ali i uže koncipiran, značajne su informacije o zagrebačkom školstvu, posebno o atmosferi u Trgovačkoj akademiji, tada najnaprednijoj zagrebačkoj obrazovnoj ustanovi. Upečatljivi su likovi profesora poput Julija Benešića ili slikovit opis Filipa Lukasa iz njegove prve, jugoslavenski unitarne i također fanatične faze... Horvatova generacija oko pet godina mlađa od Ujevića i Čerine i oko tri od Krleže, Cesarca, Cvijića i Galogaže — protagonist omladinskog (jugoslavenskoga revolucionarnog) pokreta također je sudjelovala u đačkom štrajku 1912. i duboko proživljavala dileme građanske politike uoči rata. Veoma su zanimljiva i zapamćenja o ruskom zarobljeništvu (1916—1918) ne samo kao (neshvaćenom) doživljaju oktobarske revolucije nego i o previranju među hrvatskim oficirima, opredjeljivanjima za srpski dobrovoljački korpus u Odesi i prilikama u njemu i s tim u vezi kompleks problema označen kao »teška drama jednog idealizma«. To je, zapravo, bio prvi susret s političkim realitetom i posljedicama jugoslavenske unitarističke ideje. Zanimljiv je i podatak da su u Odesu »otišli svi pitomci katoličke teologije koji su dospjeli u zarobljeništvu, sve odreda seljački sinovi« (87). Izvanredno je živa i dokumentarna kronika »prevrata« 1918, stvaranja Države SHS, atmosfere u Zagrebu kao centru jugoslovenstva, te atmosfere oko ujedinjenja. Tu se nalazi i vjerojatno najpodrobniji opis u historijskoj literaturi toka demonstracija i krvoprolića u Zagrebu 5. XII 1918. godine. Upečatljiv je i prikaz dolaska seljaka u Zagreb na Radićevu skupštinu — dolaska koji se iz vremenske perspektive ukazao kao historijska uvertira, ali koji, osim ravnodušnog čuđenja, nije izazvao nikakav utisak kod zagrebačkog građanstva...

Drugi dio Horvatovih memoara manje je konzistentno komponiran a bitno je bogatiji sadržajem. Izuzev nekih historijskih ekskurza, pretežno iz povijesti hrvatskog novinstva, najveći dio memoara čine politička i kulturna zbivanja viđena iz redakcije utjecajnih novina, *Obzora*, tradicionalnog lista elitne inteligencije, te popularnog dnevnika iz iste kuće, *Jutarnjeg lista*. Izvanredni su portreti Milivoja Dežmana, Vladimira Lunačeka, Svetozara Pribičevića, Stjepana Radića, Mate Drinkovića, Eugena Demetrovića, Milana Šufflaya, Tonija Schlegla i brojnih drugih ličnosti koje su bile protagonisti javnog života međuratnog Zagreba. Po instruktivnosti su nedosegnuti opisi stvaranja modernog novinarstva u sadržaju, tehnici i kadrovima. Plastični su prikazi redakcija kao mjesta političkih dogovaranja, kao i ovisnost listova o kapitalu. Kronika političkih lutanja,

kompromisa i nesnalazjenja, opisi zagrebačkih »priprema« diktature... Posebno je upečatljiv opis atmosfere 28. lipnja u Zagrebu kad je stigla nevjerovatna vijest o atentatu u skupštini te depresija diktature. Indikativno je da je upravo u to vrijeme Horvat započeo svoja historijska istraživanja. Između ostalog, to je bio bijeg u zaštićene sfere historije koja ipak postaje na specifičan način aktualna. Ali baš iz suvremenosti potječe jedan od najimpresivnijih Horvatovih zapisa i jedan od vrhunaca međuratne političke reportaže (koja, dakako, nije tada objavljena) a to je opis dolaska jugoslavenskih novinara u Marseilles, ujutro nakon atentata na kralja Aleksandra i nakon što je službena jugoslavenska novinska agencija preuranjeno poslala vijest o svečanom kraljevom dočeku u tom gradu... Izvještavanje o dolasku HSS-a na vlast i stvaranju Banovine, unatoč »političkoj pobjedi« sadrži sumorne tonove predskazivanja mračnog vremena propasti države, koja je došla ipak prije očekivanja. Desetog travnja 1941, na dan »proglašenja« NDH, Horvat je bio posljednji put u redakciji lista koji tada prestaje izlaziti i tu se memoari završavaju.

Iz dnevnika jedne djevojčice (345—433) memoari su pedagoga i dječjeg i omladinskog pisca *Zore Ruklić* (1897—1982). Pisani u kasnim godinama, vjerojatno po dnevničkim zabilješkama, rekonstruiraju najuzbudljivije razdoblje školovanja u Višoj djevojačkoj školi i preparandiji u Zagrebu i obuhvaćaju vrijeme od srpnja 1911. do listopada 1912. godine. Naivni sentimentalizam u stilu Jagode Truhelke ipak je u nekim dijelovima zanimljiv jer iz specifične perspektive govori o uspomenu na đачki štrajk 1912, na atentat na bana Cuvaja, o Luki Jukiću, Augustu Cesarcu, Đuki Cvijiću i Draganu Bubljiću. Podaci nisu osobito vrijedni i malo je novih ali i oni svjedoče kako su to bili najznačajniji događaji suvremene građanske politike.

Dvoarski dnevnik (437—568 str.) književnika *Erвина Šinka* (1898—1967) zanimljiv je iz više razloga, među kojima je svakako i činjenica da taj autentičan dokument potječe od autora izuzetnog historijskog iskustva. Istinski evropski lijevi intelektualac značajan je sudionik mađarske revolucije 1919. i jedan je iz plejade navjestitelja »nove civilizacije«. Raskorak između ideala i stvarnosti revolucije podnio je veoma teško, a dileme su se produbile nakon frakcijskih borbi mađarskoga partijskog rukovodstva u emigraciji. Kratkotrajno prolazi kroz tolstojevsko i kierkegardovsko kršćanstvo ali ostaje unutar ljevice ili u njezinoj blizini. Jugoslavenski državljanin, protjeran je iz Jugoslavije 1920. te iako će se u nju u dva maha vraćati, veći dio međuratnog razdoblja mu je ahasverovske sudbine. Opterećen sumnjama, dilemama, strahovima, siromaštvom i osamljenošću, premda surađuje u raznim listovima diljem Evrope ipak malo objavljuje. U Parizu (1934) i u Moskvi (1935—1937) uzalud traži izdavača. Iako je Bela Kun u Moskvi oprostio komunističkom »pokajniku« koji se ponovo uključio u KPM, ipak se Šinko više ne može identificirati s mađarskom partijom ni sa sovjetskom stvarnošću. Premda ne prepoznaje sve dimenzije staljinizma, pitanja i sumnji je odviše. Vjerojatan kandidat čistki, sretnim slučajem vratio se u Pariz. Tu ga, po njegovim zapisima, francuska ljevica ne prihvaća jer nije »u pravilnom osvjetljenju« pisao o moskovskim procesima. Posve osamljen, sa suprugom liječnicom — koja mu je doslovno životno uporište — Šinko se potkraj 1939. kao jugoslavenski državljanin vraća u zemlju u kojoj je rođen, ali prema kojoj on, Židov i Mađar, nije osjećao pripadnost. Njegova istinska domovina bila je ona utopijska zemlja »nove civilizacije« koju je propovijedao i za koju se 1919. u Mađarskoj borio, koju je tada izgubio i za kojom je kasnije trajno tragao. Sa svim tim iskustvima, strahovima i nadama, osamljen i zburjen stigao je u Jugo-

slavlju bez dubljih saznanja o njenim problemima, pun svojih unutrašnjih protuslovlja, bez ikakve orijentacije. U nekoliko navrata — prije nego što je njegova supruga dobila posao u Drvaru — Šinko boravi u Zagrebu. Posredstvom Cesarca susreće Krležu i postupno se, izgleda, uspostavlja među njima dublje razumijevanje. Dogovorena je i Šinkova suradnja za *Pečat*. Tako se ta suradnja nije uspjela ostvariti, ona zapravo znači nedvosmisleni Šinkovu idejnu poziciju. O tome izričito piše u onom dijelu dnevnika koji je fragmentarno objavljen u *Gordoganu*, br. 13—14 (siječanj—travanj 1983). U tom časopisu nalazi se i blok najinstruktivnijih tekstova o Šinku.

U književnom i publicističkom Šinkovom djelu, dnevnikačka proza izuzetno je značajna i kao književna inspiracija i kao dokumentarni iskaz. Najveći dio svoje literature dostojnog života pisao je dnevnike, no oni nisu u cjelini objavljeni. Znamenit je onaj dio koji je nastao na temelju njegova moskovskog dnevnika kao *Roman jednog romana*, objavljen u Zagrebu 1955. godine. Dnevnik što je pod nazivom *Drvarski dnevnik* objavljen u *Radu 400* uz pretpostavku da je integralan (riječ urednika, IX) — to ipak nije, sudeći po tekstu, također fragmentarnom, što ga je u izboru, prijevodu i s napomenom objavio Laszlo Vegel u citiranom *Gordoganu*. Po tome, *Drvarski dnevnik* počinje zapisima iz Zagreba 10. prosinca 1939. a tu je prenesen i zanimljiv razgovor s Krležom. Jedna Šinkova rečenica da se »bez Lenjina iz 1923. ne može razumjeti ono što se kasnije dogodilo sa SSSR-om« (str. 73) upućuje na čitav kompleks pitanja, i, dakako, pojačava interes za uvid u cjelinu. Ni novosadsko izdanje iz 1976. to ne omogućuje.

Drvarski dnevnik iz te edicije redigirala je Šinkova supruga sređujući Šinkovu ostavštinu neposredno prije svoga samoubojstva 1967. godine. Rukopis obuhvaća relativno redovite zapise počevši od 23. travnja 1941. pa do 4. srpnja 1942, a kao svojevrsni epilog djeluju zapisi od siječnja do lipnja 1944. Onaj prvi, glavni dio potresno je ljudsko svjedočanstvo tragedije koja se zbivala u vrtlogu ustaških i četničkih zločina, talijanske okupacije a zatim zbivanja oko početka ustanka, oslobođenja i ponovnog pada Drvara. Trokut Drvar — Bosansko Grahovo — Knin i prije rata je bio zaostao prostor izvan glavnih kulturnih i političkih tokova a ostao je takav i znatnim dijelom rata. Na razini povijesnih činjenica ovi Šinkovi dnevnikački zapisi ne govore ništa bitno i nepoznato ali kao izuzetno iskreno i neposredno zapažanje kazuju mnogo o atmosferi, stanovnicima i zbivanjima u tom stravičnom vremenu. Šinkova žalosna osamljenost i otuđenost od sredine čini da vidi događaje, da ih duboko proživljava, ali da promašuje u shvaćanju njihova smisla, čak i onda kad je sam ugrožen. Nije prepoznao ni revoluciju. Sve Šinkovo evropsko i historijsko iskustvo, sva razmišljanja o vremenu i čovjeku u njemu ostavljaju ga kao bespomoćnog brodolomca suočena s grozotama stvarnosti. Možda je upravo ta posvemašnja bespomoćnost i dezorijentacija jednog lucidnog duha ono što je najupečatljivije u tim zapisima. Bez naknadnih (inače tako čestih) korekcija, ova subjektivno istinita ispovijedanja nezaobilazna su dokument ne samo za biografiju istaknutoga lijevog intelektualca (s pripadajućim mu lutanjima) nego i potresna slika kataklizme jednog društva koje se neumitno razara pod težinom vlastitih unutrašnjih protuslovlja. Šinkov humanistički pogled sa strane, izvan razloga i emocija koji su stvarali pakao, pa čak i izvan njihova razumijevanja, pogled je koji zaslužuje pažnju, pa i historičara, unatoč »nehistorijskom« razmišljanju — jer čini historiju. Nastavak zapisa 1944. godine, kad je autor, nakon talijanskog logora za Židove u Braču

već u partizanima, kad su dileme razjašnjene, lišen je sugestivne dramatike i one neusporedive osobnosti.

Prvi put u Bad Abbach (14. III 1945 — 9. V 1945) dnevnik (573—592 str.) pjesnika *Ljube Wiesnera* (1885—1951) izvanredno je snažan i autentičan dokument za upoznavanje tragične dezorijentacije toga sjajnog Matoševog sljedbenika, lirika nostalgичnog i impresionističkog senzibiliteta. Sa svojim konzervativnim usmjerenjem teško se snalazio u međuratnom razdoblju, a u NDH je potpuno izgubio. Potican i obiteljskim teškoćama, došao je 1944. u Berlin gdje uređuje kolaboracionistički časopis *Suradnja*. Ti dnevnički zapisi, zapravo suhe, na brzinu pribilježene natuknice upečatljiva su slika njegova dubokog očaja. U pozadini, slika agonije NDH: izbjeglice sa svojim strahom, egoizmom i računima, zločinci i poneka propala egzistencija, a među svima vlada nepovjerenje, mržnja i podvale. . . U tom ambijentu, kad Rusi nadiru sa svih strana, izgubljeni Wiesner posljednji je koji još vjeruje u njemačku pobjedu. . . Pjesnik je umro u emigraciji u Rimu, a dnevnik se prvi put integralno objavljuje u ovoj ediciji.

Šinko nije razumio smisao historijske drame znatnog dijela rata a Wiesner ništa ne shvaća ni na njegovom kraju; Šinko kazuje o lutanjima i patnji lijevog intelektualca kad ostaje bez svog obzora a Wiesnerova tragika — bilo je nekoliko sličnih pjesničkih sudbina na hrvatskom i jugoslavenskom prostoru — govori o beznađu onih koji su povijesno pogriješili. Stoga, iako su ti zapisi duboko osobni, intimistički, mogu se čitati u općenitijem vidokrugu i sa širim značenjem. Sakupljena u ovoj ediciji, ta četiri iskustva pripadaju i historijskoj kulturnopolitičkoj sferi, pridonoseći njenim spoznajama.

Da knjiga sadrži neophodni registar imena bila bi još dragocjenija.

Zorica Stipetić

BLAŽO JOVANOVIĆ, *Izabrani radovi, knjiga 1, 2 i 3,*
Titograd 1983, 1614 str.

Potkraj 1983. godine izašlo je iz štampe trotomno djelo *Izabrani radovi Blaža Jovanovića*. Prva knjiga obima 687 stranica nosi naslov *Narodnooslobodilački rat i revolucija*, druga knjiga ima 533 stranice a naslov joj je *Organizacija i razvoj SK Crne Gore* i, najzad, treća knjiga ima naslov *Narodna vlast i ustavno sudstvo*. Njen je obim 394 stranice. *Izabrani radovi Blaža Jovanovića* na više od 1600 stranica objašnjavaju jedno zgusnuto i, događajima i procesima, bogato vrijeme koje se hronološki, uglavnom, poklapa sa vremenom njegova aktivnog revolucionarnog rada.

Blažo Jovanović istaknuta je figura crnogorskog i jugoslovenskoga revolucionarnog pokreta. Rođen je 1907. godine. Osnovnu školu završio je u Spužu, gimnaziju u Podgorici a Pravni fakultet u Beogradu i Zagrebu. Potkraj 1934. godine radi u Okružnom sudu u Podgorici. Potom se opredjeljuje za advokatski poziv. Na put revolucionarne borbe stupio je od rane mladosti. Već 1924. godine postaje član KPJ u rodnom selu Velje Brdo nedaleko od Podgorice (Titograd).